

Қ.МӘМБЕТОВ
М.МӘМБЕТОВА

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ АЛАШ

*В статье рассматривается позиция
Алашской интеллигенции по отношению
тюркскому миру.*

*Makalede Aлаш aydınlarının Türk Dünyasıyla ilgili
görüşleri değerlendirilir.*

Түркі әлемін бірлестіруге барлық күштерін, саналы еңбегін жұмсаған ал-Бумың, Білге қаған және Күлтегін, Тоныкөк бабаларымыздың ел бірлігін сақтауда жүргізген қажырлы еңбектерін қазақ хандығының дәуірінде Қасым хан «Қасым ханның қасқа жолы», Әз Тәуке хан «Жеті Жарғы», Есім хан және Төле би Әлібекұлы, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке Бәйбекұлы сияқты ұлы тұлғалар бірлік пен татулықты, ынтымақты дамытушы даналар.

Береке түбі – бірлік,
Бірлік түбі – тірлік,
Жеңіс түбі – ерлік [1], –

деп, Майқы би айтқан ой талай ғасырлардан бері қазақ халқының, түркі жұртының дәстүрлі қағидасы, аталы сөзі болып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді.

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді [2].

Уақытша үкімет Қазақстанда ұлт мәселесін шеше алмас еді әрі аграрлық мәселені шешуге де ұмтылмады. Басқа езілген халықтар сияқты қазақтардың өзін-өзі билеуі немесе автономия алу мәселесін ол тіпті күн тәртібіне қоюға тырыспады. Бұл Ә.Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде өзінің Кадеттер партиясынан шығатындығын жұрт алдында мәлімдеуіне себеп болды. Ол үш мәселені атап көрсетті: «...Кадет партиясы жерді меншік етіп бергенді жөн көрді. Біздің қазақ жерді меншік етіп алса, башқұрттарша көбі мұжыққа сайып, біраз жылда сатылып, жалаңаш пыға келеді. Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиналып, ұлт автономиясын тікпек болдық... Біздің қазақ-қырғыз дін ісін көркейтетін болса, үкімет ісінен бөліп қойған болады. Мұны орысша «отдаление церкви от государства» дейді. Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды.

Осы үш жолдың айырылғаны биыл апыққа шықты. Мен сонан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға кірістім» [4] (Қазақ. 1917. №256).

Қазақ халқының болашағын ойлаған ұлт көсемдері халқының тағдырына ара түсуге бар күш-қуаттарын жұмсады. Халқының бірлігін, тұтастығын, ынтымағын ойлаған ұлт-азаттық қозғалысының басшылары бастарына төнген қауіп-қатерлерге қарамастан бабалар жолын жалғастыруды өздеріне зор міндет етіп қойды.

«Алаш» партиясының басшылары Әлихан Бөкейханов (оқымысты ғалым, Ресей Конституциялық демократиялық партиясы Орталық Комитетінің мүшесі, I және II Мемлекеттік Думаның депутаты), Ахмет Байтұрсынов (ақын, аудармашы, лингвист, «Қазақ» газетінің редакторы), Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев, Бақытжан Қаратаев, Халел мен Жанша Досмұхамедовтар және басқалары – негізінен Петербург, Мәскеу, Варшава, Қазан, Омбы мен Орынбор жоғары оқу орындары, училищелерінің түлектері. Көрнекті мемлекет қайраткері, математика профессоры, «Алаш» қозғалысына қатысушы Әлімхан Ермековтің деректеріне қарағанда, Әлихан Бөкейханов Ленинмен бірге Санкт-Петербург университетінің заң факультетін өз бетінше бітірген, бірнеше шетел тілін білген. Сөйтіп, жиырма төрт жасында жоғары білімі жөніндегі екі дипломға (бірі Орман институты) ие болған, керемет білімді жас Санкт-Петербургтағы марксизм теориясын терең білетіндердің бірі ретінде атағы шыққан (Аққұлұлы С. Алаш-Орда қасіреті «Юридическая газета». №33-36. 1995) [2].

Олар Алаш партиясын құра отырып, қазақ халқының бірлігін, ынтымағын, ұлттық төлтумалығын сақтау, сонымен бірге оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын пыңдау деп санаған.

«Алаш» партиясының зиялылары ағайыншылдық, рұшылдық пиғылдардан арылуға тырысты. Олардың пікірінше, қазақ қоғамын рулық-тайпалық ұстанымдар бойынша бөлінуден арылту, отарлық үстем саясат жағдайында ұлттық бірлікті орнықтыру үшін қажет.

1905 жылы 25 шілдеде Қарқаралы қаласына таяу Қоянды жәрмеңкесінде «Алаш» көсемдерінің бастамасымен қазақ съезі өтеді.

«Алаш» көсемдері Ресей Министрлер кеңесінің төрағасына петиция қабылдады. Онда:

- а) шаруаларды көшіріп әкелуді тоқтату;
- ә) қазақтар үшін дербес діни басқарма ұйымдастыру;
- б) цензураны жою;
- е) ресми іс-қағаздарын қазақша жүргізу;
- г) қазылар сотын енгізу;

д) қазақ депутаттарын Мемлекеттік Дума шақыру туралы жобаны жасау жөніндегі кеңестің жұмыстарына қатыстыру.

1905 жылы ояз бастығы Ақмола облысының әскери губернаторына: «Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыс Ақмола уезінде де, әсіресе ондағы тұрғындарының мұсылман бөлігінде де үндестік тапты. Оның үстіне

мұндағы жұрттың құпия, бұрынғы талап-тілектері мен арман-мұңдары ағытылып, айқын көрініс бере бастады», – деп арызданды [5].

Ұлттық сана-сезімнің оянуы негізінде түркі халықтарының тұтастануы, ынтымағы арға түсті. Түріктің бір бұтағы Алаш ұрпағы қазақтың тағдырын тереңнен ойлаған.

М.Дулатов «Шағым» атты өлеңінде былай дейді:

Мен біткен ойшаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш [3].

Ақын туған елі үшін бүкіл өмірін құрбан етуге дайын екендігін «Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі», «Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш» деген өлең жолдарынан аңғару қиын емес. Бұл нағыз «Алаш» күрескерінің бейнесіндей болып, ел аузында жатталып қалды.

Қазақ халқының ұлттық санасының оянуына М.Дулатовтың «Оян, қазақ» өлеңдер жинағы ұшан-теңіз ықпал жасады. Ол 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген еді [2].

«Алаш» партиясының баспа органы болып саналатын 1913 жылы жарық көрген «Қазақ» газетінің орны ерекше болды. «Қазақ» газеті халқының ұлттық сана-сезімін оятуға аз үлес қосқан жоқ, өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін көтерді.

Газет Орынборда басылып, алғашқыда 3 мың данамен шықты. Оның редакторы А.Байтұрсынұлы болды. Газеттің төңірегіне қазақ ақын-жазушылары мен журналистері, қоғам қайраткерлері Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов және басқалар топтасты.

Ағартушылық, түркі халықтарының ынтымағы мен бірлігі «Алаш» партиясының саяси көзқарастары газет беттерінде жарияланды. Жарияланымдардың отаршылдыққа қарсы сипаты өкімет орындарының наразылығын туғызды. 1913-1916 жылдардың өн бойында газет 26 рет жабылды, ал А.Байтұрсынұлының өзі әлденеше мәртебе тұтқындалды [6].

Орынборда 1917 жылы пілдеде бүкілқазақстандық съезде «Алаш» партиясы құрылды. Күн тәртібінде 14 мәселе қаралды: Олар: мемлекеттік басқару жүйесі; қазақ облыстарының автономиясы; жер мәселесі; халық милициясын құру; земство; халыққа білім беру; сот, рухани-діни мәселелер; әйелдер мәселесі; Құрылтай жиналысын шақыру және қазақ облыстарында оның сайлауына әзірлік; бүкілресейлік мұсылман съезі; қазақ саяси партиясын құру, т.б. [4].

Бұл мәселелер туралы айтылған ой-пікірлер, ұсыныстар, тұжырымдар «Қазақ» газетінің бетінде жарияланып отырды.

Бүкілқазақстандық бірінші съезд шын мәнінде қазақтың ұлттық саяси партиясы «Алаштың» съезі болып айқындалды. Оның шешімінде: «Қазақ партиясын құрудың қажет екенін мойындай отырып, съезд бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіндегі қазақтардан барған өкілдерге осы партияның бағдарламасын жасауды тапсырды, соның өзінде бұл саяси бағдарламаның негізіне демократиялық федеративтік парламенттік Республиканы талап ету (Ресейде құру) алынуы тиіс» [4], – деп жазылды. Әлихан Бөкейханов, А.Байтұрсынов және буржуазиялық-демократиялық бағыттағы қазақ интеллигенциясының басқа да өкілдері «Алаш» партиясының жетекшілері болды. Ұзамай 10 тараудан тұратын партия бағдарламасының жобасы жасалды. Партияның негізгі мақсаты Ресей Федерациялық демократиялық республикасының құрамында Қазақ автономиясын құру болды (Алаш-Орда. Құжаттар жинағы. Қызылорда, 1929, 19-бет).

«Алаш» партиясының зиялылары ұсынған көптеген қағидалар күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр. «Алаш» саяси ұйымының жасақталуының өзі отандық тарихымызда жеріне жете зерделенбей келеді. «Алаш» партиясының бағдарламасын жүзеге асыру барысында дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыру арқылы бұрынғы қазақ қоғамындағы белгілі қайшылықтардан арылуға мүмкіндік туды. Онда тұжырымдалған өтпелі кезең қағидалары жаңғырту қарекетін біршама жүйелі атқаруға жағдай жасады.

Қазақ халқы өзінің басты мақсаты – ұлттық мемлекеттілігін қайта қалпына келтіруге нақты мүмкіндік алды. Бірақ Ресей қоғамындағы тың дағдарыс бұзып кетіп, оның өзі большевиктер партиясының диктатурасын орнатуға әкеп соқты. Қазақтың ұлы зиялыларының жеке басының тағдырлары да қасіретті болды. Алайда, «Алаш» партиясының зиялы өкілдерінің қазақ халқының мүддесі мен жарқын болашағы үшін күрескен ұлттық жігер мен таласқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ. «Алаш» зиялылары бабаларының тасқа қашап жазған жазуда: «Ей, Түрік! Жоғарыдағы аспан құламай, төмендегі жер тесілмей, сенің мемлекетіңді, әдетіңді кім жоя алады» [7], – деген ұлы қағидатына берік болып, «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының көсемдері өз заманының ұлы тұлғаларына айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нығмет Ж.Н. Қазақ тілі хрестоматиясы/ Оқу орыс тілінде жүретін мектеп пен гимназияның 8-11 сынып оқушыларына, орта оқу орындарына арналған оқу құралы. –Алматы: «Білім», 2003. –329 б.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. –Алматы: Атамұра, 1999. –296 б.
3. Дулатов М. Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. Қазақ ССР Ғылым акад., Әуезов атынд. Әдебиет және өнер институты. Құраст.: М.Әбсеметова, Г.Дулатова. Алғы сөзін жазған Ж.Б.Смағұлов. –Алматы: «Жазушы», 1991. –384 б.

Қ.Мәмбетов, М.Мәмбетова. Түркі әлемі және Алаш.

4. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк). –Алматы: «Дәуір» баспасы, 1994. –446 б.
5. Өгішев А.Ә. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның саяси ой-пікірі. Алматы, 1979, 131 б.
6. Қазақстан ХХ ғасырдың басында. –Алматы: 1994, 18-б.
7. Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. –Алматы: Қазақ университеті, 2003. –289 б.

REZUME

**K.MAMBETOV (Turkistan)
M.MAMBETOVA (Almaty)
TURKIC WORLD AND ALASH**

In the article deals with the Turk's world and Alash.